

ENIGMA

MŰVÉSZETELMÉLETI FOLYÓIRAT

A kiadvány megjelenetését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Lektorálta: Pataki Gábor

Jelen kiadvány az ELTE Bölcsészettudományi Kar Művészettörténeti Intézetével és a HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet XX. századi Magyar Művészet és Tudománytörténet Kutatócsoportjával együttműködésben készült.

Az Enigma az MTA Magyar Tudományos Művek Tára által regisztrált tudományos folyóirat, illetve Open Access rendszerű oktatási segédanyag.

ENIGMA művészetelméleti folyóirat

Alapította: Szabó Ágnes

Kiadja a Meridián-2000 Kiadói, Oktatási és Művészeti Bt.

Felelős kiadó: Vajdovich Györgyi

1037 Budapest, Erdőalja út 165/b, Tel.: 250-6247, e-mail: enigma@meridiankiado.hu

Főszerkesztő: Markója Csilla

Arculatterv: Kelényi Gabi

Tördelőszerkesztő: Fekete Émi

Terjesztő: Holczer Miklós, Tel.: 06-30-932-8899, e-mail: emholczer@gmail.com

Az ENIGMA kapható a nagyobb könyvesboltokban.

A lap előfizethető és régebbi számai megrendelhetők a kiadóban az enigma@meridiankiado.hu címen.

Még kapható számaink listája megtekinthető a folyóirat honlapján: <https://enigma-online.hu/>

ISSN: 1218-8069

RÉNYI ANDRÁS 70

Szerkesztette: Markója Csilla és Bardoly István

HÍVÓSZÓ – RÉNYI ANDRÁS 70 – LAUDÁCIÓK

Markója Csilla	5
Rényi András hetvenedik és az Enigma harmincadik születésnapjára	
Almási Miklós	13
Hetven	
Fehér Dávid	16
Világító értelmezés – Rényi András, az örök hermeneuta	
Tatai Erzsébet	29
Laudáció	
Darida Veronika	35
Tánc töredékek	
Lővei Pál	42
Rényi András balatonfüredi játszmái	
Markója Csilla	49
„Ahol a test lát” – Rényi Andrásról írták – Szemelvények a recepcióból	
Bicskei Éva	60
Egy kép alá	

MÉRIDIÁN – RÉNYI ANDRÁS 70 – TANULMÁNYOK

Forgács Éva	61
Rényi András születésnapjára – Párhuzamok Kondor és Vajda művészetében	
Markója Csilla	66
Wilde János most előkerült családi fényképei	

Tóth Áron	74
Üledék – A fertőd-eszterházai Esterházy-kastély díszlakosztályainak műemléki felújítása	
Markója Csilla	93
A test fenomenológiai kiterjesztése a moziban – Az ASMR, avagy Peter Strickland és Sandro Aguilar	

Lővei Pál

RÉNYI ANDRÁS BALATONFÜREDI
JÁTSZMÁI

*„Ez az egyenes, ez a görbe, ez pedig
a fakerék, ó, be szép, ó, be szép.”*

Az Európa Kulturális Fővárosa programokat fontos eseményeknek tartom, ha annyira nem is központi kérdés számomra a távoli helyszínek meglátogatása, mint az engem gyerekkorom óta különös módon érdeklő világiállítások esetében. A szűkebben vett közép-európai környékre mindenestre a kezdetektől odafigyelek, annak idején Pécsen természetesen többször is jártam, kétszer is voltam Kassán, és kisebb-nagyobb társasággal ellátogattam Graz-ba, Mariborba, Linz-be, a hosszabb távra tervezett intézményeket utólag láttam Újvidéken is. Az egyik ez évi helyszín, a műemléki helyreállításai okán is figyelemre méltó Temesvár a kiállításainak időzítése következtében most ősszel fog sorra kerülni.

Más a helyzet Veszprémmel, a 2023-as év másik helyszínével, amelynek meglátogatása – ideális közelsége, a balatoni nyári szabadságba való könnyű beilleszthetősége ellenére – szóba sem jöhet. A veszprémi várban ugyanis a Kulturális Főváros munkálatainak keretében egy sor olyan műemlékromboló beavatkozásra került sor, amellyel nem tudok egyetérteni. A székesegyház belső képeinek anakronisztikus leszegényítése is történelmietlen tévedés, de a templom északi oldalán, a középkori Szent György-kápolna sok évtizede feltárt rommaradványai fölött 1960-ban elkészült műemléki védőtető – Erdei Ferenc (1933–1986) építész alkotása – lerombolása kulturális bűn. A város ezeréves történetének általunk ismert legfontosabb épületei – a palmettás kőfaragványai alapján közép-európai jelentőségű, 11. század közepi székesegyház, a 18. század második felében Fellner Jakab tervei alapján emelt, barokk püspöki palota, valamint az 1908-ben megnyílt, Medgyaszay István tervezte színház – kisszámú sorozatába illeszkedett, ívelt vasbeton héjszerkezetével világszínvonalú, célszerű, a környezetébe mintaszerűen illeszkedő, különleges térélményt nyújtó, nem olyan régen szépen helyre is állított, maig korszerű alkotás volt: a magyar műemlékvédelem lassan két évszázados története kétségtelen főműveinek egyike.

A tiltakozás számomra megadatott egyedüli lehetséges formájaként a veszprémi programok egészére kiterjedő bojkottom jellemezte helyzetet az „mentette meg”, hogy nem kizárólag Veszprémre korlátozódnak a kulturális főváros eseményei, annak részei a közeli Balaton-part és a Balaton-felvidék települései is – hangsúlyos szerepben Balatonfüreddel. Így a műemlékeknek a veszprémi program keretében folyó rombolásával szemben Balatonfüreden az épített történelmi hagyomány gondos helyreállítása és hasznosítása volt a cél. A városban mostanra kiteljesedtek

1. Rényi András az El Kazovszkij-kiállítás megnyitóján, 2015-ben. © Fotó: Áment Gellért

és a kulturális főváros évében megtöbbszörözödtek a jó pár év alatt már hagyományossá vált kiállítási programok, valamint mintaszerű műemléki helyreállítás eredményeképp megszületett egy új intézmény is. A Vaszary-villában (művészeti főtanácsadó: Geskó Judit) télen-tavasszal Bak Imre „Helyzetek – művek 2004–2022” című, a sors által poszthumusszá tett és – bár művészettörténész illet nem ír le, de mégis – gyönyörű tárlatát (kurátor: Fehér Dávid) nem is volt elegendő egyszer megtekinteni. Nyáron a „Boglár itt és most” című, a magyarországi neoavantgárd ikonikus helyszíne, a balatonboglári kápolna-kiállítóhely bezárásának ötvenedik évfordulóján megrendezett, hézagpótló történeti-művészettörténeti kiállítás (kurátor: Mélyi József) követte. Utóbbin Bak Imrének éppúgy szerepelt alkotása, mint annak a Maurer Dórának, akinek a kiállítássorozat harmadik, őszi bemutatóját szentelik (kurátor: Zsikla Mónika) – e sorok írásakor még jövő időben. A füredi program koherenciáját mutatja, hogy mindkettőjük művei felfedezhetők a Balatonfüredi Modern Műtár „Európa összeköt” című nyitó ikerkiállításán is.

A 2023 áprilisában megnyitott új intézmény a Blaha Lujza utcában álló két szomszédos villába került, a korábban az idegenforgalmi irodának és a Balatoni Borok Házának helyet adó, hagyományos késő historizáló, emeletes épületbe és a Vaszary Ernő fürdőigazgató számára szolgálati lakásként 1913-ban épült, utoljára a Balatonfüredi Városi Helytörténeti Gyűjteménynek helyet adó, háromszintes, szecessziós lakóházba. (A helytörténeti kiállítás új helyre költözik.) A Vikár és Lukács Építészstúdió jegyezte, átgondolt helyreállítás során az utcától a Balaton-part felé meredeken mélyülő kert szintjére levezető, kortárs, levegős lépcsőház került a bejárat épületbe, a két épületet pedig egy hullámíves üvegfolysóval kötötték össze. Ennek kihasasodásába négy feltűnő,

2. TesTTeszTTúrák. Rényi András kiállítás-megnyitója a Bartók 32 Galériában, 2004-ben, Fehér Zoltán, Kecskés Péter, és El Kazovszkij társaságában. A képek forrása Fehér Zoltán nyilvános YouTube csatornája

színes, nonfiguratív szobor az utcáról is jól láthatóan reklámozza az intézményt, a folyosón a két épület között áthaladó múzeumlátogató szemszögéből pedig az újrarendelt kert szolgáltatja a műalkotások szemrevaló hátterét. A szobrok a Modern Műtár (MOMŰ) tartós kiállítási anyagát alkotó Szöllősi-Nagy-Nemes Gyűjtemény darabjai, alkotóik további munkái a szecessziós épület tárlatán fedezhetők fel.

A Szöllősi-Nagy András és Nemes Judit házaspár gyűjtői koncepciója mellett az Európa Kulturális Fővárosa hívószóra is reflektáló *Európa összeköt* kiállításcím jól tükrözi a gyűjtemény nemzetközi jellegét. Valójában két tárlatról van szó, a bejáratot is magában foglaló villa alsó szintje *Találkozások* címmel egy fotókiállításnak ad helyet (kurátor: Somosi Rita), míg a szecessziós épület két szintjére *A képek játéktere* képzőművészeti bemutatója került. Ehhez kapcsolódóan a legfelső emeleten az intézmény első, a *Vera Molnar 99 - Rítmusok és algoritmusok* címet viselő időszaki kiállítása nyílt meg 2023 nyarán. Az utóbbi két program kurátora Rényi András. Amikor még a tél végén – talán a Bak Imre-tárlat kapcsán – szóba került közöttünk rendezői szerepvállalása, kicsit félve jelezte bizonytalanságát, hogy sikerül-e majd igazi rendszert teremtenie a szétágazó anyagban. Kiállításait látva biztosan állíthatom, munkája nem volt hiábavaló. Ennek természetesen szükséges feltétele volt, hogy a műgyűjtemény alkalmas legyen összetartozó egységek kialakítására, azonban a műtárgyak közötti összefüggések felismerésére és értő-értelmező-érthető bemutatására felkészült kurátori munkára volt szükség.

A „játéktér” felütése egy képként a falra függesztett saktábla, figuráival együtt. A mellette megjelenő kurátori program szerint: „Minden kép a falon olyan, mint egy saktábla. Kerete van, mezőkre tagolódik és figurák jelennek meg rajta. [...] Minden kép egy-egy játszma.” A tárlat tehát nem könnyed szórakozást ígér – ahhoz a sakk túlságosan bonyolult. Nem véletlen, hogy mondjuk nem a torpedó-játék lett így kiemelve, pedig nem is egy olyan alkotás fedezhető fel a tárlaton, amelyik formailag erre a gimnáziumi osztálytársaimmal a szünetekben kockás papíron nagy hévvel játszott társasjátékra hajaz. A sakk ennél sokkal több, hasonlóan bonyolult, mint a művészet. A tárlat egyik látványban is nagyon összefogott részét például a *Rácsok, hálók, szövetek* kiállítási fejezet egyik termében három a saktáblánál számosabb négyzet rácsain alapuló mű alkotja: Louis Tomasello *Plasztikus tárgy No. 795*, Klaus Staudt *Várj csak ...* és Vera Molnar *Paul Klee keresése* című alkotásai. Az első 29×29 mezőjén részben ép kis kockák, részben ferdén lecsapott síkkal tetőzött „házikók” – fehéren fehér –, a második barnászvörösre színezett, 9×9 részes alaplapján égővörös sátoztatók alkotnak a térbe finoman kiálló, épített falansztert, a harmadik 14×14 szürkékkel árnyalt négyzetének imitált árnyéka a térbeliségnek csak látszatát nyújtja (Vera Molnar 12×12-es rendben, de ennél sokkal nagyobb négyzethálókkal is dolgozik a két kiállításon több helyen is feltűnő alkotásai tanúsága szerint). Kicsit arrébb Françoise Morellet hol fekete, hol fehér *40000 négyzete* 200×200 négyzethálóján alapul – egyben azt is példázva, hogy a négyzetrács színváltó kezelése nem csak a saktábla szabályos rendszerében alkothat megnyugtató egyensúlyt, de a látszólagos összevisszaság is lehet végül egyenletes. A négyzetszámok példáit gazdagítja a következő teremben Sebestyén Sárától a *Tiszteletadás Vera Molnarnak* 3×3 négyzetes képből összerakott „szöveget”, szabályos rendben átlósan sávozott, Vera Molnar némelyik művéhez hasonlóan átmenetekkel árnyékolttal motívummal, a nyolc szürke mellé a sarokba beélt égőpirossal. Hanns-Jörg Glattfelder is a 3×3-mal operált *Teljes permutáció* című művében, a négyzeteket azonban az oldalak pontos illeszkedését megőrző, de szabálytalan négy-szögekké alakította, a feltört síkot a térbe kihullámosító illúzió érdekében. Egy másik műve, a *16 triola* már nem is ebben a fejezetben, hanem a *Képzelt síkok, valós terek* cím alatt látható: itt az alpnégyzet közönségesebb négyszöggé alakulva valóban a térbe fordulni látszik, és rajta a négyzetháló nélküli 4×4-es rendszer minden elemét a térbeliség perspektivikus rövidülésébe különböző formációkban illesztett három-három kis négyszög alkotja, ezek zöld, kék, sárga, fekete színeivel tovább „bolondítva” a művészi játszmát.

A négyzetszámokkal való művészi-kurátori játék kapcsán egy személyes vonatkozás: sorkatonai szolgálatom idején az utolsó száz napban mindenki egy egyméteres szabócenti egységeit vagdosta naponta – ez a kádári néphadsereg egyetemi száza-daiban a tisztek részéről a tiltott kategóriába tartozott, de a tisztesek is csinálták, így aztán mégis átkerült a túrt csoportba, hasonlóan az olvasás alapjában a katonás-kodás rendjét bomlasztónak gondolt, üldözendő tevékenységéhez. Az általános a kerek tízesek megünneplése volt, én azonban a négyzetszámokra hajtottam – így a leszerelés irányába vezető, eleinte még ritkás „megemlékezések” egyre gyorsuló ütemben, a folyamatot dinamizálva követték egymást.

A bevezető teremre visszatérve a kiírás szerint 95 művész alkotásával lehet a tárlaton találkozni, ami világosan mutatja, hogy nem volt alaptalan Rényi András előzetes félelme. Ebben a teremben „Max Bill és a konkrét művészet” címmel a művész szitanyomatai kaptak helyet, valamint néhány illuzionista mű. Maurer Dórától az *Átfedések* egymásba metsződő, színes ívnégyszögei együtt egy kiterjedt gömbfelületen való „szivárványmozgás” képzetét keltik. Aleksander Drakulic op-artosan fekete-fehér *Szférikus kockája* egy háromszögelésen alapuló plasztikus félgömböt láttat (szellemi háttérében felsejlenek Harold Scott MacDonald Coxeter matematikus geometriai szerkesztményei és Buckminster Fuller épületgömbjeinek rajzolatai). Látszólag hasonló hozzá Victor Vasarely grafikája is, ennek színezett gömbfelülete azonban egy síkból íves átmenettel nő ki, négyzethálón alapul, és a reneszánsz óta megszokott perspektíva-képünk keretei közé illeszkedik.

Érdemes egy további mondatot idézni az első terem kurátori bevezetőjéből: „Megérteni egy képet azt jelenti, hogy szemlélése során fölismerjük azokat a szabályokat, amelyeket követ vagy megszeg.” Rényi Andrástól a látogatók az egyes termekben a megértéshez szolgáló sorvezetőket kapnak, ezek az alkotásokra vonatkoztatható, hetvennél több fogalomnak a falra festett szójegyzékai („pontok, vonalak, testek, kontrasztok, [...], alakzatok, hátterek, színek, szögek, [...] ívek, ritmusok, diszharmóniák, [...] hiányok, összhangok, fedések ...”) – az ember akár oda is képzelheti a szavakra az ennek az írásnak a címében idézett mondókára hajazva pálcával mutogató kurátort.

A már a sakktábla kapcsán kiemelt „keret” külön fejezetet kapott a kiállításon: *Keretjáték*. Vera Molnar egy mágnesezett fémötvözet alkotta négyzet átlósan tizenkét részre vágott elemeit egy valamivel nagyobb négyzet keretei közé némileg rendetlenül rendezte el, míg Marafkó Bence *Pan Marta emlékére* a nézet síkjában változó szélességűnek ható, vörösre, világoskékre és sötétkékre színezett három felülettel képzett, a szemet körkörös mozgásra kényszerítő kör-keretével a semmit övezi.

Az „írás a falon” részleg Reigl Judit, Nádler István, Csáji Attila műveivel függetlenedni tűnik a geometriától, bár például Vera Molnár joggal ide helyezett *Anyám levelei* sorozatának lapjai (továbbiak az önálló kiállításán két emelettel feljebb kaptak helyet) a kvázi-írott sorok olyan szigorú rendszerét mutatja, hogy a néző óhatatlanul közelebb lép az egyébként a nyomatokról már hiányzó sorvezető vonalak felfedezésére. A *Rácsok, hálók, szövetek* fejezetről már volt szó, de kitérek még José Heerkens *Széllel* című lapjára, amelyen az egyforma téglalapok rendszerét a köztük lévő hézagok hálósítják, ezek ráadásul nem is egy színűek, miáltal minden a sarkaikkal szomszédos téglalap-négyes között egy-egy fugakeresztet idéznek, a mai burkolási technika elhagyhatatlan segédeszközét. Nem tudom megállni annak megemlítését, hogy a Magyar Építészeti Múzeum számára nemrég sikeresen helyreállított budapesti Valter Rózsi-villa fekete-fehér metlachi lapokból álló padlóburkolatát a kivitelező – saját kézművestechnikai hiányosságainak öntudatos ismeretében, az építészettörténeti tudást és véleményt figyelmen kívül hagyva – nem volt hajlandó távtartó fugakeresztek nélkül, az egykori építési kor módszerének megfelelően résmentesen lefektetni.

3. Rényi András tárlatvezetése a *Bacon, Freud és a Londoni Iskola festészete* című kiállításon, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2018. november 24. © Fotó: Fehér Dávid

Pán Márta nemcsak „emlékként” van jelen a kiállításon, *Moebius-3* méretes króm-acél Möbius-szalagja az *Egyensúlyok, lendületek* részleg központi darabja. A szomszédos *Az eklektika örömei* fejezet színpompájával tűnik ki – nem annyira az egyes művekre érvényes alkotói eklektikus gondolkodása, hanem a kurátor gyűjtött itt egybe a többi részleghez képest „széttartóbb” anyagot: Bak Imre, Yaacov Agam, (Hopp-)Halász Károly, Lossonczy Tamás, Lantos Ferenc, Deim Pál, Lucien Hervé műveit.

A *Képzelt síkok, valós terek* és a *Valós síkok, képzelt terek* fejezeteket benépesítő alkotások a művészi szándék eltérő kiindulási pontjait és az elérni szándékozott eredmény különbözőségeit illusztrálják, Maurer Dóra művei például mindkettőben megtalálhatók. Van a kiállításnak egy kis „optikai kabinet”-je is, a fényt és hatásait vizsgáló művekkel, bár Nicolas Schöffer cím nélküli, fél évszázados, itt álló mobil szobra motorikusan már nem működik.

Az *Egyensúlyok, lendületek* cím alatt kapott helyet Korniss Dezső *Zászlója*, valamint Torsten Ridell *Cím nélkül* ferdén függesztett képe, miáltal a fehér alapra feketével átlósan festett derékszöge (az építőmesterek derékszögelője – *vinklije*) került szabályos, függőleges-vízszintes helyzetbe. Mellette Vera Molnar sárga alapon feketével, vagy fekete alapon sárgával festett – talán inkább az előbbi, de talányos az ügy – *Transzformáció* című festményének alapeleme az egymásba írt, egyre kisebb négyzetes keretek kicsit mindig szabálytalan, változó vastagságú, ide-oda billegő sorozata, amelyek egy alagútba vezető mozgás érzetét keltik. Bár a tárlat címe csak képekről szól, de elszórtan térbe állított alkotások is szerepelnek benne, így ebben a részlegben Harasztý István *Tökletyű* című szerkezete. Bolivar zongorahúrból hajlított, a térbe belógatott *Kör, négyzet, háromszög* című művének geometriájához annyira hozzá tartozik a falra vetett, gondosan beállított árnyéka, hogy a cím kiírásához utaló számot egyenesen az árnyék alá ragasztották ki.

A szomszédos *A képek teste* részlegbe került Ézsiás István *Hommage à Walter Gropius* című, a korai modern építészeti hasáb befoglaló formájú családi villáit idéző, résekkel és tömbökkel operáló acélszobra. Mengyán András *Törtémenziók IV* című műve példa a művész a matematikai dimenzióknál tágabb, művészeti dimenziófogalommal kapcsolatos vizsgálódásaira. A szobrok mellett ebben a részlegben kaptak helyet a térbe kilépő, háromdimenziós, szobornak azonban mégsem nevezhető képek.

A füredi kiállításban bókászva szinte tudat alatt végig József Attila szép ars poeticája bujkált a gondolataim között: „A líra: logika; de nem tudomány”¹ Ez mindenképpen igaz a művészetre is, még az olyan, a tudomány egyes eredményeit felhasználó irányzatokra is, mint a geometrikus absztrakció és rokon területei. Vera Molnar először rácsodálkozott a normális eloszlás, a természetes szórás „Gauss-féle” haranggörbéjére – az átlagtól való eltérés mértékét leíró függvények ábrázolása valóban szemléletes, „szép” matematikai forma. Amikor a füredi kiállításon is idézett elmondása szerint egy reggeli szállodai ablaknyitáskor felfedezte a dél-franciaországi Mont Sainte-Victoire-t, és a hegy körvonala a Gauss-görbére emlékeztette, a matematikai formát mintegy rávetítette a természeti élményre, matematizálta a hegyet. Ez az érdeklődésének felkeltésére tökéletesen alkalmas volt, az ennek nyomán alkotott művei azonban nem matematikai produkciók, hanem művésziek – a kiállításon például vörös alapra helyezett kék papírtéppéssel körvonalezott tájképe különleges élményét nyújtja ennek. A művész egyébként ennél sokkal közelebb is került a tudományhoz, amikor a számítógépnek a művészeti alkotás folyamatához való felhasználása egyik úttörőjeként lépett föl már az 1960-as években, az eredmény azonban ekkor sem tudományos, hanem művészeti szempontok alapján ítéltető meg. A Rényi András rendezte kiállítás jól mutatja, hogy Vera Molnar a matematikához pontosan olyan szemlélettel fordult, mint évszázadokkal korábban élt művész társai alkotásaihoz. Kiemelt belőlük, és absztrahálta a „leleteket”, legyen szó akár Dürer 1514-es *Melancholia* metszetének 4×4-es bűvös négyzetéről, vagy Claude Mellan 1649-ben készült *Veronika kendője* lapjának sajátos körkörös metszési módszeréről. Ritmusokat keresett és talált, és nem matematikai, hanem alkotói algoritmusokat hozott létre a művészetében történő, átértelmező érvényesítésük érdekében.

A matematika, a sakk, a művészet lehetnek – művelőik tevékenysége során – egymásra akár komoly hatással is, de Rényi András figyelemre méltó metaforája értelmében mindegyik más-más axiómák, szabályok, törvényszerűségek meghatározta „játzsma”. Az ő kurátori játszmaja Balatonfüreden igazi születésnapi jutalomjáték lett: ismét József Attila szavaival élve, számunkra „meglepetés”, de korántsem csak „csecsebecse”.²

Tihany, 2023. augusztus 15–18.

¹ József Attila: Ha lelked, logikád... [Töredékek 1937 első feléből] In: *József Attila összes versei. Kritikai kiadás.* Közzéteszi Stoll Béla. Budapest, 1984. II.: 470.] – A bujkáló gondolatok egy másik rétegét jelentette Rényi András kötődése József Attilához, ami akkor vált világossá számomra, amikor 2012-ben a Kossuth téren a költő szobrának védelmében szervezett versmaraton elkötelezett szavalójaként jött velem szembe.

² József Attila: Születésnapomra. In: *József Attila összes versei* 1984. i. m. II.: 371.